

نقش الگویی بانوان شهید در شکل‌گیری هویت اسلامی زنان معاصر

فرزانه اسدآبادی^۱

چکیده

نقش الگوی بانوان شهید، برای هویت اسلامی زنان معاصر در شرایط موجود جامعه ایران، می‌تواند گامی در جهت احیای هویت دینی زن مسلمان باشد. همان‌گونه که اسلام با توجه به ویژگی‌هایی که از زن ترسیم می‌کند و بر اساس منزلت و جایگاه و شأنی که برای زنان قائل است باید از بانوان شهید در جامعه کنونی الگو گرفته شود. زیرا بانوان شهید در دوران جنگ مقدس برترین نقش‌ها را برای نسل آینده بر جای نهادند. بنابراین هدف از این مقاله نقش الگوگیری بانوان شهید در شکل‌گیری هویت اسلامی زنان معاصر می‌باشد. روش و ابزار کار در این پژوهش، به صورت توصیفی-تحلیلی، منابع به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده است. بنابراین آنچه که در این مقاله حائز اهمیت است، می‌توان به نقش الگو بانوان شهید از جمله: ساده زیستی، عفت و حیا، ایثار و از خود گذشتگی، صبر و بردباری، نیکو همسرداری کردن و هویت زنان معاصر مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه: زنان شهید، نقش الگویی، سبک زندگی، هویت

^۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه فاطمه الزهرا (س)، شهرستان بم.

مقدمه

مهم ترین نقش‌هایی که یک زن مسلمان، برای شکل‌گیری هویت اسلامی دارد بر کسی پوشیده نیست. با توجه به زندگی بانوان شهید و الگوگیری از زندگی آنان، می‌توان در شکل‌گیری هویت اسلامی زنان معاصر نقش مهمی ایفا نمایند، ضرورت و اهمیت این موضوع در این است که اگر به خوبی شخصیت بانوان شهید را شناسیم و نتوانیم از زندگی بانوان شهید الگوبرداری کنیم، هم خودمان به گمراهی می‌رویم و نیز جامعه را هم به گمراهی می‌کشانیم. همچنین این موضوع بر آن است تا بانوان شهیدی را که در راه جهاد، و پایداری هویت زن، حیا و عفت زنان را برای تاریخ به جای گذاشتند تا زنان معاصر از الگو و نقش آنان در زندگی خویش استفاده نمایند، و ضرورت الگوگیری از بانوان شهید در این است که حفظ هویت زنان به جا بماند و از غربگرایی و الگوی ناکمناصب پیروی ننمایند. در نگارش این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. اطلاعات آن از طریق روش کتابخانه‌ای گردآوری گردیده است. برای آشنایی بیشتر با موضوع مقاله به چند نمونه از پژوهش‌هایی که در این راستا انجام گرفته است به اختصار شرح داده می‌شود.

- مقاله، دفاع مقدس، شهدای زن و الگوی زینبی، به قلم: مریم رفیعی، در این مقاله به نقش آفرینی زنان دوشادوش مردان، صبر و شکیبایی آنان، ایثار و... پرداخته شده است. اما تمایز آن با مقاله حاضر در این است که به نقش الگویی بانوان شهید در شکل‌گیری هویت اسلامی زنان معاصر اشاره ای نشده است.

- مقاله، زنان، ایثار و شهادت در دوره معاصر، با نویسندگی: کیوان شعبانی مقدم و دیگران، در این مقاله به زنانی که در راه اسلام با جان و دل و دفاع از حق به ایثار و شهادت پای به میان گذاشته اند و تمایز

آن در این است که در مقاله حاضر، به نقش بانوان شهید در هویت اسلامی زنان معاصر پرداخته شده است.

- مقاله، تحلیلی بر شبهات شهادت بانوان در اسلام، به نویسندگی: ابراهیم یاقوتی، معصومه مرادی، در این مقاله به شبهات که پیرامون شهادت بانوان انجام شده شده نگاریسته است و از اهداف این مقاله دور است و وجه تمایز آن نقشی است که در بانوان شهید برای زنان معاصر در مقاله حاضر اشاره شده است.

- مقاله، اعتبار شهادت زنان در شهادت فرع، به قلم: علی محمدیان، بتول سلحشور، در این مقاله با توجه تمایزی که در هدف و اهمیت مقاله حاضر دارد و به موضوع اصلی پرداخته نشده است.

بنابراین، در این پژوهش ابتدا به مفهوم شناسی واژه شهید شده است، و در ادامه به نقش الگویی بانوان شهید در شکل‌گیری هویت اسلامی زنان معاصر پرداخته شده است در این مقاله به دنبال پاسخ به نقش الگوی بانوان شهید از جمله: ساده زیستی، عفت و حیا، ایثار و از خود گذشتگی، صبر و بردباری، نیکو همسرداری کردن و هویت زنان معاصر، از الگوهای برتر بانوان شهید در شکل‌گیری هویت زنان معاصر در جامعه کنونی می باشد.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. شهید در لغت و اصطلاح

شهید در لغت به معنای: «گواه و شاهد، کشته ی راه خدا» اطلاق می شود ۱ و در جای دیگر واژه ی «شهید» برای شاهد بیننده ی چیزی معنا شده است.^۱ همچنین شهید در لغت به معنای حاضر و گواه، امین در شهادت، کسی که از او چیزی پوشیده نیست و کشته در راه خدا.^۲ دهخدا شهید را این گونه معنا نموده است: در لغت به معنای حاضر شدن، حاضر آمدن و دیدن، اشاره شده است.^۳ شهید، کشته شده در معرکه جنگ به دست کافران را گویند.^۴ شهادت در فرهنگ اسلام، دو معنی متفاوت دارد: معنی «خاص» و معنی گسترده و «عام». معنی خاص شهادت، همان کشته شدن در معرکه ی جنگ در راه خداست که احکام خاصی در فقه اسلامی

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن کریم، ص ۴۲۸.

۲. آخوندی و دیگران، اصطلاحات نظامی در فقه اسلامی، ج ۱، ص ۷۹.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۲۹، ص ۱۳۰.

۴. فیومی، المصباح المنیر، ص ۳۲۴.

دارد، از جمله عدم نیاز شهید به غسل و کفن، بلکه با همان لباس خونین دفن می شود! اما معنی وسیع شهادت آن است که انسان در مسیر انجام وظیفه ی الهی کشته شود یا بمیرد، هر کس در حین انجام چنین وظیفه ای، به هر صورت از دنیا برود «شهید» است.^۱

۲. نمونه ای از نقش زنان دفاع مقدس

یکی از بانوان شاخصی که قبل از انقلاب فعالیت های فرهنگی گسترده ای برای نشر فرهنگ اسلام در بیرون از مرزها انجام داد و سرانجام در این راه مقدس به درجه شهادت نایل گردید بنت الهدی صدر می باشد. به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به رهبری امام خمینی فرصتی برای سید باقر صدر و خواهرش بنت الهدی پیش آمد تا موج های انقلاب اسلامی را در عراق نیز گسترش دهند. در ۱۷ خرداد ۱۳۵۸ شمسی سید محمد باقر صدر به فرمان صدام حسین حاکم دست نشانده و طاغوتی عراق دستگیر شد. سرانجام صدام او و برادرش محمد باقر صدر را در ۱۹ فروردین ۱۳۵۹ سه روز پس از آخرین دستگیری به گونه دردناکی به قتل رساند. پیکر وی در قبرستان وادی السلام شهر نجف در مقبره خانوادگی خاندان صدر به خاک سپرده شد.^۲ پس از آنکه صدام بنت الهدی را به قتل رساند، بعضی به او گفته بودند چرا خواهر صدر را به قتل رساندی؟ او در پاسخ گفته بود: من قضیه حسین را تکرار نمیکنم زینب بعد از برادرش زنده ماند و یزید و آل امیه را رسوا کرد. به واقع انقلاب اسلامی ایران که در سال ۱۳۵۷ به پیروزی رسید جنبشی بود که در پانزده خرداد ۱۳۴۲ آغاز شد. زن مسلمان ایرانی نیز در این سالهای آتش زیر خاکستر همگام با مردان در جهاد و مبارزه با طاغوت بود و هر چه به سال ۱۳۵۷ نزدیک می شد بر تعداد و بر شدت فعالیت این زنان افزوده می شد. با شعله ور شدن آتش انقلاب زن مسلمان نیز که تا پیش از این با فعالیتهای مخفی و به عنوان مادر شهید و یا همسر

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۱، ص ۴۲۵-۴۲.

۲. حائری، زندگی و افکار شهید صدر، ص ۳۵-۴۹.

مبارزین در بند با رژیم شاه مبارزه میکرد به مبارزه آشکار پرداخت و به همین جهت حضرت امام خمینی رحمه الله بزرگ مصلح قرن در خصوص نقش موثر زن می فرمایند: ازن مظهر تحقق آمال بشر است.

۳. نقش الگویی بانوان شهید در شکل گیری هویت اسلامی زنان معاصر

عملکرد زنان مسلمان ایرانی در هشت سال مبارزه بر علیه کفار جهانی در عرصه های گوناگونی رقم خورد که از آن جمله میتوان به موارد ذیل اشاره نمود: پشت جبهه تامین مواد غذایی تهیه البسه ، تعمیر تجهیزات و ... خدمات درمانی حضور در بیمارستانهای صحرایی حضور در شهرهای جنگ زده ، ارائه خدمات پرستاری به انحاء مختلف و میدان جنگ دفاع از خانه و کاشانه در شهرهای مرزی و حاصل این مبارزات گسترده، پیروزی جبهه اسلامی ایران بود که به بهای خون شهیدان به دست آمد. بخشی از آن شهیدان را بانوان شجاع و مجاهد ایران زمین تشکیل می دادند.^۱

بانوان شهید در هشت سال دفاع مقدس، بارزترین نقش هایی را برای هویت اسلامی زنان معاصر به جای نهادند. به طوری که نام آنها در تمام سبک زندگی اسلامی شکل می گیرد و مهم ترین نقش هایی را برای هویت زنان معاصر شکل داده اند، از جمله: ساده زیستی، عفت و حیا، ایثار و از خود گذشتگی، صبر و بردباری در این مقاله به اختصار، از نقش بانوان شهید در هویت اسلامی زنان پرداخته شده است.

۱-۳. صبر و بردباری

این نگاه متعالی و سرنوشت ساز زنان به دفاع در برابر جنگ تحمیل شده، در شکل های مختلف ظهور و بروز می یافت. از تشویق و انگیزه بخشیدن به مردان برای حضور در میدان جنگ تا صبوری حماسه آفرین در برابر مصیبت عزیزان. حماسه هایی که از صبوری و عظمت مادران و همسران شهدا در طی دوران ۸ سال دفاع مقدس ثبت شده، کمتر در تاریخ مشاهده می شود و نمونه های آن را در عاشورا میتوان سراغ داد. عظمت این صبوری را امام رحمت الله علیه اینگونه توصیف می کنند: «خدا می داند در طول تاریخ مثل این مادرها ما

۱. اصغری، نقش تاریخی زنان مجاهد در استقرار حاکمیت الهی، ص ۱۲۳.

کرامت او و شیوه بر خورد با مقام مکرم زن را یادآور شده است. همچنین برای برگزاری مراسمات و توجه به آرامش و آسودگی خاطر بانوان بسیار تاکید کرده‌اند.

به گونه‌ای که امام رضا علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «من السنة التزویج باللیل ، لآن الله جعل اللیل سکناً ، والنساء إنما هن سکن^۱»

۵-۳. نیکو همسر داری کردن

یکی از الگوهای مهم در نقش بانوان نیکو همسر داری کردن است که زنان باید طبق دانش اسلامی و یانوالن شهید بیاموزند. امام (ع) مهمترین ویژگی زن را که همردیف ویژگی مردان می‌باشد، مسئله جهاد می‌دانند.

حضرت می‌فرماید: «جهاد المرأة حسن التبعل» «جهاد زن برخورد متناسب با همسر است». این پیام مربوط به نحوه برخورد زن با شوهر می‌باشد، اما ارتباط زن فقط محدود به همسرش نیست، بلکه در درون خانواده با فرزندان و نزدیکان و فامیل نیز رابطه دارد. ولی ارزش و جایگاه مدارا و برخورد کریمانه زن با همسر، مانند آن است که در صحنه جهاد حضور یابد. معمولاً سایر نقشهای زن مربوط به امور عادی زندگی است. البته شاید با ملاحظه ظاهر این کلام، چنین به ذهن متبادر شود که این نحو اطاعت، موجب گم شدن شخصیت زن می‌شود و روح انفعالی و تسلیم را در وی می‌پروراند، اما معنای خوب شوهر داری کردن و مصادیق خوشرفتاری در کلمات و وصیت حضرت زهرا(س) به حضرت علی (ع) بیان شده است، وصیتی که در واقع توضیح «حسن التبعل» می‌باشد. حضرت زهرا (س) خطاب به همسرشان می‌فرمایند: «یا بن عمّ ماعهدتني كاذبة ولا خائنة ولا خالفتك منذ عاشرتني» «ای پسر عمو در این مدتی که در کنار هم زندگی کردیم، آیا تو از من دروغ یا خیانت و یا مخالفت دیده‌ای؟! نه! در طول زندگی مشترکمان، جایی سراغ نداری که به شما دروغ گفته باشم، یا در موردی خائنانه رفتار کرده باشم و یا با درخواست و گفتارت مخالفت نموده باشم»^۲.

^۱ . کلینی، اصول کافی اصول، ج ۵، ص ۳۶۶.

^۲ . شاملی، منزلت زن در اندیشه والای امیر المومنین، ش ۱۱ .

مهارت‌های عاطفی یک زن در خانواده شامل موارد متعددی از قبیل همدلی با همسر و فرزندان در زمینه‌های مختلف و موارد روزمره زندگی، همدردی و مدیریت اضطراب و استرس نسبت به افراد خانواده، ابراز محبت نسبت به همسر و فرزندان اعم از دختر و پسر می‌باشد.^۱

یکی از مهم‌ترین وظایف زنان در خانواده ابراز محبت و عشق ورزیدن نسبت به همسر و فرزندان خود می‌باشد رسول اکرم در این باره می‌فرماید بهترین زنان زن‌هایی هستند که دارای محبت باشند، و همچنین در آیه ۲۱ سوره مبارکه روم خداوند می‌فرماید « خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً... »^۲

همسرانی از جنس خود شما برای شما آفرید تا در کنار آنها آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد همانا در این خلفت و مودت نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند.^۳

۴. هویت اسلامی زنان معاصر

یکی از دغدغه‌های اساسی در تاریخ تفکر بشر تعیین جایگاه انسان، ارائه تعریفی از او و برشمردن ویژگی‌های وجود وی است تعیین جایگاه انسان نیز به همین تعاریف و شاخص‌های انسان شناختی باز می‌گردد. ایجاد و جهت‌گیری تمدن‌ها همواره به تعیین این جایگاه وابسته بوده است. درواقع تعریف جدید از انسان و تعیین جایگاه او، منشاء تحولات اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و ایجاد رویکردی جدید در علم و تمدن شد.^۴ توجه به یک نکته اساسی در نظام قانونگذاری اسلامی ضروری است و آن اینکه هدف اسلام از حمایت و جانبداری از زنان از ظرافت و حکمت دقیق‌تری برخوردار است. در نظریه مکملی اسلام که تعاملی حساب شده در طبیعت، میان زن و مرد بر حساب تکوین واقع گردیده و اصل تناسب بیان طبیعت و شریعت، تناسب و تعاملی در تکمیل و توسعه گردونه حیات، میان دو جنس ایجاد شود. به لحاظ این امر زن فقط مسئول تولید و تکثیر طبیعی انسان به مثابه سایر موجودات نیست بلکه تدارک کننده و مقاصد اصلی خلقت و غایات شریعت است. و او چه بخواهد چه نخواهد فاعل بلکه بیشتر نقش آفرین و فعال در دستگاه خلقت است. بنابراین برای تحقق این مقصد به حمایت جدی‌تری به ویژه با توجه به شرایط طبیعی خود دارد. مثلاً آیه (فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ)^۵ تجلی‌گاه ظرفیت وجودی زنان در تحقق این مقصد در خانه و خانواده است. در این آیه کریمه اولاً جایگاه ارزشی زن را در اسلام از جهت ظرفیت وجودی مورد تبیین قرار داده است ثانیاً نقش آفرینی زن در خانواده با تحقق صفات

^۱ موسوی، بایستگی مهارت‌های شوهرداری پیش از ازدواج، ش ۱۰۰.

^۲ روم: ۲۱.

^۳ آدینه وند لریستانی، کلمه الله العلیا، ج ۶، ص ۴۹.

^۴ علاسوند، زن در اسلام، ص ۸۰.

^۵ نساء: ۳۴.

ارزشی ترسیم می کند و ثالثاً گزینش این امر از سوی آنان امری مقبول و مورد پذیرش قلمداد می کند.^۱ طبق تفسیر نمونه در مورد این آیه: زنان در برابر وظائفی که در خانواده بر عهده دارند دو دسته اند، دسته اول: صالحان و درستکاران، آنها در برابر نظام خانواده خاضع و متواضع می باشند و نه تنها در حضور شوهر که در غیاب او حفظ العیب می کنند. یعنی مرتکب خیانت چه از نظر مال، چه از نظر ناموس و چه از نطفه حفظ شخصیت شوهر و اسرار خانواده در غیاب او نمی شوند. و در برابر حقوقی که خداوند برای آنها قائل شده و با جمله بما حفظه الله به آن اشاره گردیده وظایف و مسئولیت های خود را به خوبی انجام می دهند. بدیهی است مردان موظفند در برابر این گونه زنان نهایت احترام و حق شناسی را انجام دهند. دسته دوم هم در مورد زنانی هستند که از وظایف خود سرپیچی می کنند.^۲ وجود نیازهای عاطفی در انسان ها راه بسیار همواری در جهت تربیت کردن آنها می باشد باید نیازهای عاطفی انسان را شناخت و از این راه به تربیت و برآوردن خواسته های روحی و روانی او پرداخت، فرزندان و مرد خانه به احساس و عاطفه زن خانه سخت محتاجند.^۳ زیرا زمانی که افراد روح آنها در مسائل عاطفی در خانواده سیراب شد در لغزشگاه های عشق و عاطفه در جامعه و به صورت نامتعارف نمی لغزند، در نتیجه زمانی که این نیازها در خانه و خانواده تامین شود و این تامین از راه ابراز و عشق و علاقه زن در خانواده باشد افراد خانواده دیگر احتیاج به برآوردن این نیاز خود در بیرون و جامعه بصورت غیر عرفی ندارند، و اینگونه زن موجب بالا رفتن امنیت اخلاقی خانواده می شود.

نتیجه گیری

یافته ها در این مقاله به این صورت است که، بانوان شهید از الگوهای برجسته دوران دفاع مقدس برای نسل زنان آینده می باشد. که در طول زندگی بشربانوانی به صورت شجاعانه در راستای پیروزی حق بر باطل و استقرار حاکمیت ملی و الهی مشغول بوده اند و در تاریخ بشر نقش مهمی در حفظ حیا، ایثار و خودگذشتگی، همچنین در شکل گیری تاریخ بشری داشته، و زندگی بانوان شهید و مجاهد در عصر حاضر برای زنان با ارائه الگوهای آرمانی، پاسخگوی بسیاری از چالش های فرهنگی و اجتماعی زنان معاصر باشد. راستای آنان با مجاهدت های خود نقش بسزایی را در هویت سازی زنان داشته اند، که مهم ترین آنها صبر و بردباری در برابر شرایط نامساعد آن زمان است که مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از بانوان در ۱۳۹۱/۱۱/۰۹، صبر زنان را در دوران دفاع مقدس بسیار ارزنده و مؤثر می دانند و می فرمایند: «در سالهای جنگ، اگر صبر مادران و

^۱ . میرخانی، تاریخ تحول حقوق زنان در اسلام، ج ۱، ص ۲۶۰ و ۲۶۱.

^۲ . مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۳، ص ۴۱۵ و ۴۱۶.

^۳ دشتی، راز گمشده، ص ۸۴.

همسران شهدا نبود، مشکلات بزرگی ایجاد می شد.» بنابراین در جامعه اکنون زنان باید طبق الگوی زندگی بانوان شهید هویت خود را نهادینه کنند، تا بتوان از فسادهای اجتماعی و اخلاقی دور شوند. زن ایرانی، توانست به رغم فرهنگ فساد و انحطاط غربی تحمیل شده بر بسیاری از زنان در دوران نحس پهلوی، خود را به شرافت و طهارت مطلوب اسلام نزدیک کند و این افتخاری بزرگ است. «همچنین آنها با ساده زیستی و حفظ عفت و حیا و ایثار و از خودگذشتگی درس بزرگی به زنان معاصر داده اند. تا در مقابل هنجار شکنی های حجاب و همچنین مشکلات زندگی باید مقاوم باشند تا از هدر دادن خون شهداء جلوگیری شود و آن هویت واقعی زنان برای همیشه در تاریخ پابرجا باشد.

منابع

*قرآن کریم

۱. آخوندی و دیگران، اصطلاحات نظامی در فقه اسلامی، تهران: نشر اداره آموزش های عقیدتی و سیاسی، ۱۳۷۸.
۲. آدینه وند لرستانی، محمدرضا، کلمة الله العلیا، تهران: اسوه، ۱۳۷۷ ه.ش.
۳. اصغری، ملیحه، نقش تاریخی زنان مجاهد در استقرار حاکمیت الهی، فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ، شماره ۳۸، ۱۳۹۷.
۴. بیانات مقام معظم رهبری، پیام به کنگره ملی هفده هزار زن شهید، آزاده و جانباز. ۱۳۹۹/۱۲/۱۹.
۵. بیانات مقام معظم رهبری، در دیدار جمعی از بانوان سراسر کشور، ۱۳۶۸/۱۰/۲۶.
۶. حسینی، سیده زهرا، دا، تهران: نشر سوره مهر، ۱۳۸۷.
۷. خمینی، روح الله، صحیفه نور، قم: نشر و آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۶۳.
۸. خوانساری، جمال، شرح غررالحکم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۹. دشتی، عبدالمجید، راز گمشده، قم: نشر کریمه اهل بیت سلام الله علیها؛ ق ۱۳۸۹.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: روزنه، ۱۳۷۳ ه.ش.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ه.
۱۲. روزنامه جمهوری اسلامی، «ویژه نامه حماسه گمنام». شماره ۱۱، ۱۳۸۰.
۱۳. ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دار الحدیث، چاپ چهارم، ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۴. شاملو عباسعلی، منزات زن در اندیشه والای امیرالمومنین، مطالعات راهبردی زنان ۱۳۸۰، شماره ۱۱.
۱۵. کلینی، محمد، اصول کافی، انتشارات دارالثقلین، ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۶. علاسوند، فریبا، زنان و حقوق برابر، انتشارات شورای فرهنگی اجتماعی زنان، ۱۳۸۰.
۱۷. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، بیروت: نشر صیدا، ۱۴۲۸ ق.

۱۸. مجلسی، محمدباقر، «بحارالانوار»، بیروت: الوفاء، ج ۷۸، ۱۴۰۳ق.
۱۹. مصطفوی، سیدجواد، بهشت خانواده، تهران: اندیشه مولانا، ۱۳۹۸.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، زهرا(س) برترین بانوی جهان، انتشارات سرور، ۱۳۸۸ه.ش.
۲۱. موسوی، سیده طاهره، بایستگی مهارت‌های شوهرداری پیش از ازدواج، ره توشه بهار و تابستان ۱۳۹۴، شماره ۱۰۰.
۲۲. میرخانی، عزت السادات، تاریخ تحول حقوق زنان در اسلام، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۹۸ه.ش.

منابع الکترونیکی

۱۴۰۳/۰۶/۰۵ <https://www.javanonline.ir/005EVZ 05/06/1403>